

УДК 81'42; 801.7

Абикенова Гульнат Токеновна

филология ғылымдарының докторы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Кабышева Раушан Бактыбаевна

докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

МӘТІНДІ ЗЕРТТЕУДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақала мәтінді зерттеудің коммуникативтік прагматикалық аспектілері мәселесіне арналған. Мақалада тіл білімінің коммуникативтік лингвистика саласы және лингвистикалық прагматиканың зерттелуіне шолу жасалып, мәтіннің коммуникативтік және прагматикалық қырлары, тілдік акт, мәтіндегі астарлы ой, коннотаттық және денотаттық мағына туралы айтылады.

Түйін сөздер: мәтін, мәтін лингвистикасы, лингвистикалық прагматика, коммуникативтік лингвистика, дискурс, тілдік акт, пресуппозиция

Статья посвящена проблеме коммуникативных и прагматических аспектов исследования текста. Кроме того, проводится обзор одного из разделов языкознания коммуникативной лингвистики и исследования лингвистической прагматики, а также дается описание коммуникативных и прагматических аспектов текста, языкового акта, подтекста, коннотативного и денотативного значений.

Ключевые слова: текст, лингвистика текста, лингвистическая прагматика, коммуникативная лингвистика, дискурс, языковой акт, пресуппозиция.

The article is devoted to the problem of communicative and pragmatic aspects of the study of the text. In addition, a review of one of the sections of linguistics of communicative linguistics and research of linguistic pragmatics, as well as a description of the communicative and pragmatic aspects of the text, linguistic act, sub-text, connotative and denotative meanings is given.

Keywords: text, text linguistics, linguistic pragmatics, communicative linguistics, discourse, language act, presupposition

Лингвистикалық прагматика тіл білімінің бір саласы ретінде шамамен өткен ғасырдың 60 жылдарында қалыптасты. Жалпы тілдік қатынас мәселесі В. Гумбольдтің философиялық және тілдік еңбектерінде көрініс табады. Ғалымды толғандырған мәселелер қатары тілдік ұғыну, қабылдау болды.

«Прагматика» терминін семиотиканың негізін салушы Ч.Моррис пен Ч.Пирс енгізген болатын. Семиотика дәстүрлі түрде үш салаға бөлінеді: семантика – белгілердің ақиқатқа қатысы туралы ілім, синтактика – белгілер

арасындағы байланыс туралы ілім, прагматика – белгілердің түсініктемеге қатысы, яғни тілдік жүйені пайдаланатындар туралы ілім. «прагматика-коммуникациялық нақты процестеріндегі белгілердің әркетін зерттейді» [1, 3 б].

Р.С. Столнейкер: «прагматика – тілді пайдаланушыларға қатысы тұрғысынан зерттейтін ілім» [2] деген анықтама береді. Жоғарыда аталған анықтамалардан прагматиканың пәні лингвистика шегінен шығуына байланысты түрлі мектептер мен

бағыттардың пайда болуына әкелді деп қорытындылауға болады.

Прагматикалық зерттеулердегі негізгі тұжырымдар бойынша тіл әрқашан қабылдаушыға (шынайы не ойдан шығарылған) бағытталғандықтан ол әрдайым коммуникативті. Диалогтік қатынас кез келген мәтіннің құрылымына негізделеді. Бұл мәселе әрдайым даусыз деуге болмайды, бұған қатысты қазіргі таңда да даулы пікірлер бар. Мәтінді Гумбольдтік түсіну көптеген жылдар жоғалып, кейін түрлі формада XX ғасырда қайта ашылды. Тілдік қатынастың табиғаты туралы концепциялардың ішінен М.И. Бахтин, Л.П. Якубинский және Л.В. Щерба сияқты ғалымдар пікірлерін атап өткен жөн. Бұл ғалымдардың еңбектеріне тілдің коммуникативтік табиғатына терең үңілу, түрлі идеялар тән. Аталған мәселелер әрі қарай зерттеуді қажет етеді. М.М. Бахтин мен Л.П. Якубинскийдің бұл бағыттағы еңбектері өзінен кейінгі зерттеулерге жол ашып берді.

Л.В. Щербаның есімі соңғы кезде эксперименталды жұмыстармен байланысты және фонетикалық интерференцияда, прагматика, тілдік қатынас негіздерінде жиі аталады. Бірлік ретіндегі синтагма теориясы синтаксистік талаптар және жеке индивидтік мағына беретін қабілеттілікке ие лексикалық бірліктердің бірігуінен пайда болады, бұл кейін Дж.Остин және Дж.Личтің еңбектерінде дамытылды.

Тіл білімінің бір саласы коммуникативтік лингвистиканың дамуында Г.В. Колшанскийдің орны ерекше, оның тілдік және тілдік емес контекстің қызметі айтылым не қабылдау кедіндегі тілдік шығармалардың жалпы анализі ретіндегі тілдік методология негізінде жатыр. Лингвистикалық прагматикалық тұрғыдан көптеген жағдайлар туралы құнды ақпараттар В.А. Звегинцев еңбектерінде ұшырасады. «Жағдаят» терминінің сөйлем және сөз тіркесінен айыратын айырым белгі, көп жағдайда «контекст» ұғымымен сәйкес келіп жатады. Ол туралы ғалымдар тарапынан түрлі анықтамалар беріліп жүр.

В.А. Звегинцев алғашқылардың бірі болып өзара ұқсас «сөйлем» және «айтылым» ұғымдарының айырым белгілерін анықтайды, алғашқысын лингвистикалық бірлік ретінде, ал екіншісін нақты тілдік акт ретінде қарастырды [3]. Мұндай алшақтық мағыналық қатынасынан, пресуппозиция тұрғысынан жалғасын тапты.

Сөйлемдегі не айтылымдағы мағына үйлесімділігі Н.Д. Арутюнованың концепциясының негізі болып табылады. Ол жағдаятты прагматиканың үздікті өзгерісі ретінде қарайды.

Прагматиканың зерттеу саласына енгізген негізгі ерекшелігі тілдік қатынасқа түсетін екінші тараптың мүддесін зерттеу, ол сөйлеспесе де қатынас жасауға түрткі болады. Е.Ф. Тарасов тілдік қатынасқа қатысушыларды субъект-объект бойынша бөлу оның коммуникативті ролінің алмасу кезінде ғана іске асады деп қорытады [5]. Лингвистикалық прагматика – бұл тілді «өзіне-өзі және өзі үшін» оқытатын пән емес, керісінше адамның қызметінде қолданылатын құрал. Адамдар қарым-қатынасының маңызды басты құралы табиғи тіл деп айтуға болады. Бірақ деректік қатынасты ескеретін болсақ, біз қандай да болмасын міндеттерді шешу үшін, яки маңызды оқиға жайлы айту, хабар алушыны белгілі-бір іс-әрекеттерге тарту немесе тоқтату, біреудің істеріне өзінің көзқарасын білдіріп, баға беру үшін біз тілді қолданамыз. Ақырында, тілді қолдануға байланысты оқиғаларды тізіп көретін болсақ, ол әлеуметтік нақтылық немесе жеке тағдырды түп тамырынан өзгертетін басты қимыл компоненті болып саналатынын көреміз. (мысалы шаруалық құқықтан айыру, уәжделесу, кінә тағу немесе мемлекеттік сыйақы тағайындау). Сондықтан да тілді жетік меңгеру қимыл, іс-әрекеттің құралы болып табылады.

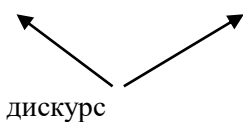
Тілдік теория актілерінің идеялары 1955 жылы Гарвард университетінде ағылшын логикі Дж. Остинмен оқылған және 1962 жылы «Тіл әрекет ретінде» деген атпен шыққан курстық дәрістерде қамтылған. Соңында бұл ойлар америка ғалымы Дж. Серленнің «Тілдік акт» атты монографиясымен бірқатар мақалаларында толықтырылып, жинақталған. Нәтижесінде тілдік акт теориясы қалыптасты.

Тілдік айтылымдағы тілдік акт теориясының ерекшеленетін қыры, ол қимыл сияқты сара жолы болып келеді. Егер алдыңдағы барлық логико- философиялық жолдардағы тілдің қолданылуы тілдік айтылымдағы (шын немесе өтірік) нақтылықты көрсететін қатынасқа құрылған болса, онда осы теорияның ауыртпалығы айтушының қимыл-әрекетіне байланысты, яки өзінің көзқарасын білдіруде ол қандай іс-әрекеттерді істейді немесе істеуге талпынатындығын және қандай мақсатпен ұмтылатындығына байланысты ауысады.

Әлемдегі сол немесе сол сияқты істің орынын көрсету- бұл айтылым типтерінің ішінде біреуінің мақсаты, дәлірек айтсақ, хабарлы сөйлеммен білдірілген репрезентативті немесе констативті типтердің айтылымдары (бекітулері, хабарламалары, суреттеулері). Бірақ репрезентативтерден басқа мақсаттары мүлдем жат арнада мінезделген сұрақтар, бұйрықтар, уәделер, кешірулер, құттықтаулар, алғыстар және тілдік іс-әрекеттерге байланысты басқа да түрлері бар. Тілдік қолданылымның мағынасын тек нақтылыққа бағытталған әрекеттердегі қатынаспен шектелу арқылы түсінуге болмайды. Айтушы мен хабар алушы арасындағы айтылымдарды да қарастыру қажет (тілдік белгілердің семантикалық және прагматикалық аспектілерінің айырмашылықтарынан айқындалған).

Соңғы жылдары лингвистикалық прагматикада адамның қызметіндегі ойды білдіруіндегі модельділікті мақсаттағы когнитивті психологияның мәліметтерін ескерумен қатар когнитивті лингвистиканың идеялары көріне бастады. Тілдік әрекеттер айтушының ойларының кезеңдеп барып оның сөздегі қалыптасуында көрсетілген, яки мәтін құрылуы немесе вербализация процесі деп аталатын мәтін құрудағы бірнеше қатар модельдері ұсынылған. Тілдік ойлауда екі күрделі бөліктерді көрсету қажет, олар интенционалды (қарым-қатынастық жағдайдың спецификасының тілдік акттағы айтушының мақсаты) және пропозиционалды (қарым-қатынастық жағдайдағы айтушының мазмұнын нақты мәнде көрсететін үзінді). Бұл айтылымның (дискурс, мәтін) негізінде жатқан тілдік актінің екі жақты ескерілгені А.Е. Кибриктің жалпы мәтін құрылуының сызбасында көрсетілген:

Ақпараттық хабарлама қарым-қатынастық орта

Қандай болмасын ақпараттық хабарламаның пропозиционалды бөлігі- бұл хабарламадағы автордың белгілі-бір образдағы кейбір оқиғалар, ал ойдың интенционалды бөлігі-бұл хабар алушының санасында оқиғаның белгілі-бір образдары жайлы ақпарат енгізу мақсаты.

Тілдік құралдардың көмегі арқылы айтылымда тұйықталған ақпарат өзінің жеңіл дәрежелігімен және декодталғандығы мойындаушылығымен біркелкі емес. Тілдік құралдардың көмегі арқылы айтылымдағы ақпараттық бір бөлігі эксплицитті, яки оның қасақана білдірілуіне ұсынылған түрде беріледі. Сондықтан да автордың ойластырылуы бойынша, айтылымның мазмұнының осы бөлігінде хабар алушының санасы қалыптасады. Эксплицитті ақпарат қандай айтылым қолданғанына байланысты сол ой хабар алушымен мойындалады. Бірақ эксплицитті ақпараттан басқа қандай да болмасын айтылым төменделген қатынастық мағыналылығымен және төлдік кодтаумен мінезделетін имплицитті ақпаратты да өзіне қосады. Бұл ақпарат та хабар алушыға беріледі. *Астарлы мәтін (ой)* – эксплицитті жеткізілген баяндаудан туындайтын жеткізілмеген (айтылмаған) мағыналар ағыны. Астарлы мәтін – мәтінді талдап түсіндіру нәтижесінде пайда болатын категория. Мәтіннің өз ішінде дами отырып, тікелей берілген ой үрдісімен салыстырғанда жаңа нәрсе болып табылады.

Осыған қатысты И.Гальперин, В.Кухаренко, И.Арнольд, А.Камчатнов, А.Лурия, К.Долинин сияқты ғалымдар еңбектерінде айтылады. *Астарлы мәтін* кез келген көркем шығармаға тән, ол алдын ала автордың шығармашылық ойымен жоспарланады. Ақпараттың бұл түрі табиғаты жағынан имплицитті болып келеді, яғни вербалды түрде айтылмайды. Сондықтан мәтінді оқу барысында ол бірден байқалмай қалуы да мүмкін. Аталған зерттеу еңбектері және белгілі бір көркем мәтінді талдау барысы астарлы мәтіннің жүзеге асу жолдары алуан түрлі болып келетіндігін байқатады. Сонымен қатар астарлы мәтіннің жүзеге асу жолдарының көрінісі ретінде кейіпкерлер сөздерінің арасындағы кідіріс, монологтың үзілуі, коммуниканттың тап осы кездегі жағдайға маңыздырақ болып келетін тақырыптан бейтарап тақырыпқа (немесе керісінше) кетуі, жағдаяттық қайталаулар, белгілі бір айтылымның қайта-қайта оралуы және тағы басқалары танылады.

Астарлы мәтін белгілі бір адамның жеке тезаурусына, қасиетіне, ой бағытына, өмір тәжірибесіне қарай әр түрліше ұғынылады. Ал түсіндіру кезінде пайда болатын көпмағыналық мәнмәтін көмегі арқылы ажыратылады.

Мәтіндегі астарлы ойдың қалыптасуына конотаттық мағына ерекше қызмет етеді.

Осыған орай коннотация табиғаты, нақты айтқанда, экспрессивтік, эмоционалдық және бағалаушытық микрокомпоненттер «толықтыру, үстемелеу қағидасы» («принцип дополнительности») негізінде сипатталу қажет сияқты. Коннотаттық мағына екіншілік, ол денотаттан пайда болады. Сөз жеке-дара тұрып коннотаттық мағына таныта алмайды (тек жалпыхалықтық сипат алған сөз-символдар жөнінде толықтай олай айта алмаймыз). Сөз мағынасының бұл бөлігі (коннотаттық компонент) тек коммуникацияда (мәзмәтінде, ситуацияда) жүзеге асып, тілдегі сөздердің семантикалық құрылымындағы белгілі бір семаның өрістілігімен және қолданыстық сипатымен байланысты болып келуіне орай ерекшеленеді. Оның айшықты көрінісінің өзекті аясы – көркем мәтін.

Коннотаттық компонент мағынасы көркем бейненің дамуы барысында пайда болып, контекст шеңберінде жүзеге асады. Сонымен қатар контекст ерекше семантикалық өріс, ассоциативті ая туғыза келе, әр түрлі мағынаның ішінен қажеттісін ғана таңдап, коннотаттық компонент мағынасының эстетикалық құндылығын арттыруына себепкер болады. Астарлы мәтін (подтекст) кез келген көркем шығарма аясынан табылып, шығарма идеясымен, негізгі айтылмақ оймен ұштасып жататыны белгілі. Бұл тұрғыда көркем мәтіндегі астарлы ойдың өрбіп, ұласуына көркем мәтін ішіндегі коннотаттық компонент мағынасына тең келетін сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылуы ұтымды да әсерлі болып келетіні айқын көрінеді.

Коммуниканттардың өзара жете түсінісуі, сөйлем мазмұнын дұрыс қабылдауы белгілі бір жағдайларға тәуелді болып келеді. Прагматикалық теория бойынша ондай шарттардың бірі – бұл сөйлеуші мен тыңдаушының сөйлем мазмұнын түсінуге қажетті белгілі бір ортақ білім қорының, аялық білімнің болуы. Әсіресе, белгілі бір дәрежедегі дайындықтың (пресуппозицияның) болуын өзге халық тілі мен ұлттық көркем сөз тілі қажет етеді. Айтылған ойды түсінуге мүмкіндік беретін аялық білім жиынтығы лингвистикада *пресуппозиция* деген термин арқылы анықталады. Ауызша немесе жазбаша түрде жүзеге асқан сөйлесім мазмұнын қабылдауда аялық білім рөлінің орасан зор екендігі, оның тілдік қарым-қатынас негізін құрайтындығы және аялық білімнің қажетті мөлшерде немесе мүлдем болмауы коммуниканттардың түсінісуін

жоққа шығаратындығы ғалымдардың еңбектерінде атап көрсетілген (Ахманова О., Верещагин Е., Костомаров В., Колшанский Г., Арутюнова Н., Столнейкер Р., Ерназарова З. Т.б.).

Ауызша сөйлеу актісінде продуциент (автор) пен реципиенттің (оқырман) түсінісуі пресуппозиция ортақтығымен қатар, есту, көру арқылы (дауыс ырғағы, ым, дене, бет қимылы т.б.), қабылдау қабілетімен толықтырылса, коммуникацияның жазбаша формасында тілдік ақпаратты игеру толықтай мәтінге негізделеді. Ал мәтін тілін меңгеру – бұл адамның білім деңгейіне, тезаурусына, өмір тәжірибесіне тікелей тәуелді. Әсіресе, белгілі бір дәрежедегі дайындықтың (пресуппозицияның) болуын өзге халық тілі мен ұлттық көркем сөз тілі қажет етеді. Себебі, әрбір халықтың рухани және дүниелік өмірін, елдік қасиетін, таным-түйсігін, салт-санасын, қоғамдық қатынастарын танытатын – оның тілі. Кез келген ұлт тілінің өзіне тән ерекшеліктері болады. Ол халықтың рухани өмірі мен діліне байланысты болып келеді.

Мәтін бүтіндей негізгі белгілері байланыстылық және бүтіндік болып келетін мағыналық байланыспен біріктіріліп келген белгілік бірліктер ретінде анықталады. Лингвистердің көпшілігі мәтінді әр түрлі табиғаттық эксрлингвистикалық факторларымен бірге қарастырады, яғни ол өмір сүретін сол коммуникативті оқиғамен келістіреді. Көркем шығарма автор субъектісінің формаларынан, бейнелік элементтерінің дәнекерлік топтарынан, көркем тілдің сыртқы құрылымдық формаларынан және олармен байланыстағы таным объектісінен құралады. Автор бейнесі шығарманың ішкі образдар жүйесі және көркем тілдің шығарманың идеялық мазмұнын жинақтап, оны эмоционалды тұрғыда бейнелейтін сыртқы формалары жанды қарым-қатынаста, бірлікте болады.

Мәтінді зерттеуге қарасты коммуникативтік көзқарастық тұрғыда лингвистер дискурс түсінігіне жүгінеді. Бірақ, сонда да зерттеушілер француз тарихшысы, әлеуметтанушысы және тіл маманы М.Фуконың дискурс мәнін максималды кең және бір формацияға жататын көптеген айтылымдармен бірге қарастыратын дискурстің лингвистикалық емес теориясынан қашқақтайды. Қазіргі лингвистикалық әдебиеттерде дискурс мәтін түсінігі мен коммуникативті жағдай арқылы анықталады.

Сонда да мәтін мен дискурсті анықтауда ғана арақатынасындағы сұрақтарға байланысты емес, сонымен қатар олардың мәселелер туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Лингвистическая прагматика. //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16, под ред. Е.В. Падучевой, М., 1985, с. 3 – 42.
- 2 Столнейкер Р.С. Прагматика. //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16, с. 419 – 438.
- 3 Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М., 1976. – 160 с.
- 4 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Л., 1988, 388 с.
- 5 Тарасов Е.Ф. Деятельность, общение, речь (к формированию деятельностной концепции речи). //Всесоюзная конф. «Коммуникативные единицы языка.» – М., 1984, с. 23 – 41.

Абикенова Гульнат Токеновна

Лауазымы: филология ғылымдарының докторы, профессор міндетін атқарушы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Пошталық мекен-жайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Байтурсынов көшесі 4/20
Ұялы. Тел: +7 7782470907

Кабышева Раушан Бактыбаевна

Лауазымы: 1 курс докторанты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Пошталық мекен-жайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Тельман көшесі 116

Ұялы. Тел: +7 7771628822

Мәтінді зерттеудің коммуникативтік және прагматикалық аспектілері

Абикенова Гульнат Токеновна

Должность: доктор филологических наук, и.о профессора, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.Семей

Почтовый адрес: 010008, Республика Казахстан, Семей, ул.Байтурсынова 4/20
сот. Тел: +7 7782470907

Кабышева Раушан Бактыбаевна

Должность: докторант1 курса, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.Семей

Почтовый адрес: 071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул.Тельмана, дом 16,

сот.тел: +7 7771618822

Коммуникативные и прагматические аспекты исследования текста

Abikenova Gulnat Tokenovna

Position: Doctor of Philological Sciences, Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University, Semey

Mailing address: 071400, Republic of Kazakhstan, Semey city, Telman street, 116

mob.phone: +7 7782470907

Kabysheva Raushan Baktybayevna

Position: doctoral student, Kazakh Humanitarian Juridical Innovation University, Semey

Mailing address: 071400, Republic of Kazakhstan, Semey city, Telman street, 116

mob.phone: +7 7771618822

Communicative and pragmatic aspects of text study